

3) *Hogyan kezdünk el és hogyan fejezzünk be nemzeti narratívákat? Példák a 19. századi irodalomtörténet- és gazdaságtörténet-írásból*

A 19. század egyik jellemző fejleménye az egyszerre nemzeti és történeti alapon vizsgálódó tudományágak térnyerése. A politikai identitás korábbi, területileg vagy dinasztikusan meghatározott kereteivel szemben a nemzet mint időbeli képződmény lett a közösségi azonosulás alapjává, s ennek legitimációja megkívánta a teleologikus folytonosságot szemléltető (lehetőleg valamely dicső eredettől a fényes jövő felé tartó, vagy a hányattatásokon felülemelkedő) történeti önelbeszélések létrehozását. Ezért játszottak a nemzetépítés folyamatában kulcsszerepet a történészek, Kelet-Közép-Európában is.¹ Az önálló államszervezet kontinuitását vagy valahai meglétét demonstráló politikai narratívák mellett hasonlóan fontosnak számított a nemzet kulturális előtörténetének a feltárása és felmutatása. Mivel a népnyelvet a nemzeti sajátosságok kiemelt hordozójának tekintették, ennek a munkának az irodalmi és nyelvelmékek (többek közt az irodalomtörténet-írás és filológiai segédtudományai által elvégzett) összegyűjtése és rendszerezése állt a középpontjában.²

¹ A történészek nemzetépítő szerepéről: S. BERGER, C. LORENZ, (eds.): *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010; Monika BAÁR: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford University Press, Oxford, 2013.

² A textológia és a nacionalizmus kapcsolatáról: Dirk VAN HULLE, Joep LEERSSEN (eds.): *Editing the Nation's Memory. Textual Scholarship and Nation-Building in Nineteenth-Century Europe*. Rodopi, Amsterdam–New York, 2008. Az irodalomtörténet-írásról a kelet-közép európai nemzeti önképek megalkotásában lásd John NEUBAUER bevezetőjét és a IV. rész tanulmányait itt: *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctions and Disjunctions in the 19th and 20th Centuries. Volume III: The Making and Remaking of Literary Institutions*, eds. Marcel CORNIS-POPE, John NEUBAUER. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 2007, 345–428.

Gazdaság és történelem

Más, szintén a 19. század során elkülönülő tudományágak ugyanakkor kevésbé egyértelműen voltak a nemzeti történetírás körébe vonhatók. A korszak egyik meghatározó tudásfajtájának, a politikai gazdaságtannak az előállítói közül jónéhányan éppen annak bizonyítására törekedtek (vagy annak feltevéséből indultak ki), hogy felismeréseik a természettudományokéhoz hasonlóan egyetemes érvényűek. A politikai gazdaságtan a skót felvilágosodás morálfilozófiájából nőtt ki, s ennek képviselői, köztük az utóbb a modern közgazdaságtan alapítójának megtevé Adam Smith, még nagyon is számoltak a társadalmi intézmények szerepével és történeti-kulturális feltételekkel. A diszciplína legnagyobb hatású 19. század eleji művelői (többek közt Jeremy Bentham, Thomas Malthus vagy David Ricardo) által magyarázó érvénnyel felruházott fogalmak – úgymint a „boldogságkalkulus”, a „népesedési alapelv”, vagy a „komparatív előnyök” tétele – viszont matematikai összefüggéseket jelöltek, amelyek szigorú általánossága túlmutatni látszott a kulturális vagy historikus esetlegességeken.³ Innen nézve a gazdasági folyamatoknak lehet ugyan története, de az ezekre vonatkozó reflexiókat aligha érdemes történetileg számon tartani és nemzeti alapon szemlélni, hiszen igazságuk nem társadalom- vagy korszecifikus, s múltjuk nem felhalmozódó raktár, hanem tévedések temetője. Ezért hasonlíthatta Jean-Baptiste Say, a szabadkereskedelmi iskola legnagyobb hatású francia értelmezője a gazdaságtudományt a kémiahoz, mondván, az ismeretek fejlődésével mindkettő története egyre csak rövidül: „mit is nyerhetnénk olyan abszurd vélemények vagy tantételek összegyűjtésével, amelyek már megérdemelten diszkreditálódtak”.⁴

A gazdaságtannak az 1840-es évektől kibontakozó német „történeti iskolája” azonban a gazdaság szabályszerűségeit kifejezetten a nemzeti történelem kereteiben kívánta megragadni. Alapítója, Wilhelm Roscher a történeti joghoz nyúlt vissza, vagyis ahhoz a többek közt Carl von Savigny nevéhez kötődő (és a romantikus filológiára is nagy hatást gyakorló) felfogáshoz, amely szerint – a természetjog általánosíthatónak vélt racionalitást kifejező, normatív kodifikációjával szemben – a jog helyi változatokban élő, történeti képződmény, a szokás hordozza és alakítja, s ekként lehet a „néplélek” kifejeződése.⁵ Roscher ennek nyomán

³ Ezeknek a szemléleti különbségeknek az elhomályosulásáról a 19. század során: Lars MAGNUSSON: *The Tradition of Free Trade*. Routledge, London–New York, 2004, 20–69.

⁴ Idézi: Emma ROTHCHILD: *Economic Sentiments. Adam Smith, Condorcet, and the Enlightenment*. Harvard University Press, Cambridge, Ma.–London, 2001, 40.

⁵ A történeti jogról és hatásáról többek közt a Grimm fivérekre: James Q. WHITMAN: *The Legacy of Roman Law in the German Romantic Era: Historical Vision and Legal Change*. Princeton University Press, Princeton, 1990; Joep LEERSSEN: „Literary historicism: romanticism, philologists, and the presence of the past”. *Modern Language Quarterly*, vol. 65., 2004/2, 221–43;

(de a „humanitás” herderi dialektikájára is visszavezethető módon) a gazdasági élet elveinek és gyakorlatainak a szükségletek történeti esetlegességéből és az egyes társadalmak fejlődésének sajátosságaiéból fakadó eltéréseit komparatív módon vizsgálva igyekezett szinkretizálni a gazdaság egyetemes fejlődéstörvényeit.⁶

Magyarországon a gazdasági modernizáció kérdése Széchenyi István fellépésével került a közgondolkodás előterébe, összefüggésben a pénz- és hitelforgalom, majd a nemzeti iparosítás, illetve a gazdasági függetlenség sürgetőnek ható igényeivel.⁷ E törekvések nyomán, azokat egyszerre megalapozni és megerősíteni igyekezve, a történettudomány is felfedezte (létrehozta) a nemzeti gazdaságtörténet addig elhanyagolt (nem létező) kutatási területét.⁸ Horváth Mihály 1841-ben megjelent, a magyar királyság 1526 utáni ipar- és kereskedelem-történetét feldolgozó munkája az Akadémia 1835-ös pályakérdéséhez illeszkedve készült. Ennek már a megfogalmazása is jelezte a téma nagyobbsszerű tétjeit, hiszen a pályázóknak azt is meg kellett mutatniuk, hogy e területeknek „minő befolyások volt nemzetünk értelmi s erkölcsi kifejtésére”.⁹ Horváth egyrészt annak szaktudományos jelentőségét hangsúlyozta, hogy a politika- és hadtörténet „lármás eseményei” mellett immár a „polgári élet békés foglalkodásai” sem kerülnek el a történetíró figyelmét. Másrészt jelezte a kérdéskör politikai relevanciáját és időszzerűségét,

Thomas O. BEEBEE: *Citation and Precedent. Conjunctions and Disjunctions of German Law and Literature*. Continuum, New York–London, 2012, 44–63. Magyar vonatkozásban: TAKÁTS József: Arany János szokásjogi gondolkodása. In Uő: *Ismerős idegen terepen. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijárat, Budapest, 2007, 202–233.

⁶ Roscherről és a történeti iskoláról lásd: Keith TRIBE: *Governing Economy: The Reformation of German Economic Discourse 1750–1840*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988, 203–209; MADARÁSZ Aladár: „Kameralizmus, német történelmi iskola, osztrák gazdaságtan.” *Közgazdasági Szemle*, 49. évf., 2002/10, 843–6; Erik GRIMMER-SOLEM: *The Rise of Historical Economics and Social Reform in Germany 1864–1894*. Clarendon Press, Oxford–New York, 2003; José Luís CARDOSO, Michalis PSALIDPOULOS (eds.): *The German Historical School and European Economic Thought*. Routledge, London–New York, 2016.

⁷ A korszakról átfogóan lásd: BEKKER Zsuzsa (szerk.): *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)*. Aula, Budapest, 2002, 140–325.

⁸ Arról, hogy a francia forradalom után a népelet miként kerül a történetírás fókuszába, létrehozva ennek részterületeiként a nemzeti ipar- és kereskedelem-történeteket, lásd: Ann RIGNEY: *The Rhetoric of Historical Representation. Three narrative histories of the French Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 1990, 3–8.

⁹ A kiírást idézi: HORVÁTH Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a három utolsó század alatt*. Egyetemi, Buda, 1841, vi–vii. A pályázat másik nyertese, Kossovich Károly munkája a 16. század elejéig vázolta fel a gazdasági élet intézményeit. Szemléleti keretét, Montesquieu alapján, az a meggyőződés adta, hogy „szabadság”, „műveltség” és „vagyonosság” kölcsönös viszonyban állnak, s a „nemzeti kereskedelem” a „polgárisodás” feltétele: KOSSOVICH Károly: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon, a XVI. század elejéig*. Egyetemi, Buda, 1842, 9–10, 156.

kiemelve, hogy „az élet anyagi része iránti” történeti érdeklődés a „népszorgalom s általa a népboldogság emelésére fordított törekvések” jelenkori távlataihoz is kapcsolódik.¹⁰ A források szűkössége ugyanakkor Horváth szemében nem csupán arra figyelmeztetett, hogy maguknak a feltárandó jelenségeknek sem volt eddig „jelentékenyebb befolyása” az „országos történetekbe”, hanem azt a módszertani dilemmát is kiélezte, hogy az anyagot miként lehet egyáltalán narratívába foglalni: elismerte, hogy „az események s állapotok szoros láncolata” nem mindig szembetűnő, s hogy beszámolója „néhol talán majdnem egyedül adathalmazzá sülyed”.¹¹ Afelől viszont Horváthnak nem voltak kétségei, hogy ha a magyar gazdaság múltja szegényes vagy szakadozott is, a jövője rendkívül ígéretes. Ezért futtatja ki műve utolsó fejezetét Magyarországnak a világ gazdaságba történő, küszöbön állónak érzett visszailleszkedésére. Hosszan taglalja a dunai és a fekete-tengeri hajózás kecsegtető lehetőségeit, illetve az Ausztria és Anglia között 1838-ban kötött szabadkereskedelmi egyezményt, amely nézete szerint feléleszteni látszott „egy hajdan virágzó, a századok viszontagságiban majdnem elfeledt, világkereskedési utat, melly Európát legrövidebben kötheti össze a kelettel”.¹² Ennek alapján szögezte le, hogy a nemzetnek „nincs oka aggódnia jövődjére iránt; – de van alapos oka, bizton reményleni virágzatot”.¹³ Az érvelés végki-csengése szinte eksztatikus magasságokba emelkedve érzékelteti a gazdasági-jogi modernizáció és a „kereskedési szabadság” fejlődési távlatait („elláthatlanok a következtetések, kiszámíthatlan a haszon”):

„bizonyos, hogy a polgári jogok tágulása, a még sértő szakadékok megszűnte, a hitel gyarapodása, mik a váltótörvény hű társai leendének, Magyarország miveltségi, kivált ipar-s kereskedési állapotában új korszakot, minden eddiginél nevezetesebbet, alkotandnak, s kevés idő múlva hihetetlen emelkedést eszközölnének virágzatában.”¹⁴

Egyetemes és nemzeti tantörténet

A magyar múlt gazdasági tevékenységeinek vizsgálatakor Horváth helyenként érintette az ezekre vonatkozó egykorú reflexiókat, de nem volt célja a hazai gaz-

¹⁰ HORVÁTH: i. m. IV, VI, VIII.

¹¹ Uo. VIII.

¹² Uo. 379–380; 382–383; 383–8. Horváth itt BERZEVICZY Gergely század eleji röpiratainak ábrándjait követte: vö. Nézetek az ázsiai–európai világkereskedelemről a mostani viszonyok szempontjából vizsgálva [1808]. In *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Ford. GAÁL Jenő. Politzer, Budapest, 1902, 285–290.

¹³ Uo. 382, 390.

¹⁴ Uo. 378–9.

dasági gondolkodás történetének feltárása. Erre Kautz Gyula (1829–1909), a pesti egyetem tanára vállalkozott 1868-as *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* című könyvében.¹⁵ Tíz évvel korábban Kautz már elkészített egy hasonló tárgyú, de még ennél is nagyobb volumenű munkát: 1858-60-ban két kötetben megjelent *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik* című művére ma is az egyetemes gazdasági dogmatörténet egyik első átfogó összefoglalásaként hivatkoznak.¹⁶

Kautz németországi tanulmányai során ismerkedett meg a történeti iskola szemléletével; 1850-51-ben Lipcsében magát Roschert is hallgatta.¹⁷ Az ő nyomán vallotta, hogy a gazdasági élet társadalmi, jogi, politikai és kulturális tényezők eredője, mely tényezőket nemzetileg sajátos eszmei és intézményes feltételek határoznak meg. A „népgazdasági elmélet” eszerint a „viszonylagosság elve” alapján áll, s tantételeinek csak „feltételes” (vagyis az éppen „fennálló körülményekkel, nézetekkel, szükségletekkel és kívánságokkal” korreláló) „érvényessége és jogosultsága” van, s mint „adott idő és adott nép törekvéseinek és igyekezetének hordozóit és képviselőit” lehet megragadni.¹⁸ Másrészt viszont Kautz nem vitatta (ahogy Roscher sem), hogy Adam Smith és követői már feltárták a nemzetgazdaságtan egyes „vezérgazságait”, úm. a gazdasági élet mozgatóerőit (a kölcsönösen előnyös cserére való emberi képesség és az egyéni jólét keresésének készítése), az ezekből fakadó törvényszerűségeket (pl. önszabályozó árrendszert), valamint felmutatták az ezek érvényesülésének leginkább teret engedő társadalmi berendezkedés (a kereskedelem „természetes szabadsága” és a magántulajdon biztonsága) alapvonásait. E két egymást kizárónak tetsző módszertani álláspont – az emberi hajlamok mint természeti adottságok, illetve a kölcsönhatásukat szabályozó absztrakt automatizmusok egyfelől, az így előálló jelenségek kultúraspecifikus és történeti változékonysága másfelől – együttesét Kautz nem önellentmondásnak, hanem tárgya jellegéből fakadónak tekintette. Német szín-

¹⁵ KAUTZ Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Heckenast, Pest, 1868. Kautz pályaképét lásd: BEKKER Zsuzsa: „Kautz Gyula élete és munkássága.” *Hitelintézeti Szemle*, 3. évf., 2004/5, 83–91.

¹⁶ Julius KAUTZ: *Theorie und Geschichte der National-Oekonomik*: 1. *Propyläen Zum Volks- Und Staatswirthschaftlichen Studium*; 2. *Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik und ihrer Literatur*. Gerold, Wien, 1858, 1860. A második kötet olvasható magyarul: KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Ford. BRÓDY András, FRENKEL Gergely, HILD Márta, HORVÁTH László. Aula, Budapest, 2004. Recepciójáról lásd BEKKER Zsuzsa utószavát: Uo. 582–610.

¹⁷ Kettejük viszonyára kitér majd mestere halálakor tartott akadémiai emlékbeszédében is: KAUTZ: *Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdaságtudományban*. MTA, Budapest, 1896, I, 5–6.

¹⁸ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 33, 21, 26.

tézisének a felosztása is ezt tükrözte: az első kötet a gazdaságelmélet alapelveit fejtette ki, a második történeti fejlődésüket mutatta be.

Kautz szerint egy tudományág históriája azért „lényegének része”, mert az egyszerre „feltétele mélyebb megértésének” és „szükséges eszköze továbbfejlesztésének”.¹⁹ Egy-egy „nagy eszme” akkor fogja „benső alapvető igazságát” mint egy „objektíven kifejt[en]i”, ha „időrendileg követ[jük]” pályáját. A régmúlt nézetek ismerete továbbá azért is elengedhetetlen, mert aligha hihető, hogy „a gazdasági dolgok mostani rendje az egyedüli vagy helyes lehetőség”.²⁰ A jövőbeli fejlődésbe vetett hit ugyanakkor nem jelentette azt, hogy ne volna már megállapítható, a múltban mi volt igaz és mi volt hamis. Kautz hangsúlyozta, hogy az egyes elméletek még akkor is „az adott korszak jogosult kíváncsai”, ha későbbi korok felől belátható „téves és helytelen” voltak,²¹ ám jellemzően maga is a jelen igazságának előzményeit kereste a történelemben.²² Sarkítva, nem a történelemből állította elő az elméletet, hanem az elméletet szemléltette a dogmatörténettel.²³ Ezért érezhette történetírói a feladatának azt is, hogy a „káros téveszmék s uralkodó balnézetek megigazíttassanak, s helyes (közgazdasági) fogalmaknak (...) terjedése és meggyökerezése elősegíttessék”.²⁴

Német nyelvű művében Kautz általában a gazdasági tantörténet diszciplináját igyekezett legitimálni.²⁵ A magyarban viszont azt kellett igazolnia, hogy az beemelhető a *nemzeti tudományok* körébe. A „nemzeti tudomány” fogalma a tudomány olyan értelmezésére vonatkozik, mely szerint annak művelője a nemzeti közösség „szószólójaként” lép fel, s működésével végső soron a nemzetállam anyagi és szellemi erejének, illetve a politikai hatalom rendjének a megszí-

¹⁹ Uo. 15.

²⁰ Uo. 23–24.

²¹ Uo. 33.

²² Nem olyan éles tehát a különbség John Stuart Mill felfogásától, miszerint a múltban vallott „általános meggyőződés” későbbi időszakokban „abszurditássá” válhatnak. Abban a valahai nézetben például, hogy „a pénz egyjelentésű a vagyonnal”, Mill a gyermeki képzelet kifejeződését látta, amelyet a felnőtté váló tudomány meghaladott: vö. John Stuart MILL: *Principles of Political Economy. With Some of Their Applications to Social Philosophy* [1848]. Ed. Stephen NATHANSON. Hackett Publishing, Indianapolis–Cambridge, 2004, 7–8.

²³ Talán ennek is betudható, hogy a történeti iskola „sohasem tudta meghirdetett programját valóra váltani, a különböző korokban élt emberek gondolatainak, érzéseinek, vágyainak és cselekedeteinek összehasonlító tanulmányozásából eljutni a gazdasági fejlődéstörvények megállapításához”, s éppen elméletileg nem jött ki belőle semmi új: vö. MADARÁSZ Aladár: „Kautz Gyula: A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése.” *Magyar Tudomány*, 167. évf., 2006/7, 906.

²⁴ KAUTZ: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története*, viii.

²⁵ „e tudományos ágazat irodalmának eszmei gazdagsága és bősége kiállja az összevetést minden más tudományágazattal.” Uo. 16.

lárdításához kell hozzájárulnia.²⁶ Ebben a tekintetben Kautz vállalkozása, ha tárgyát tekintve előzmény nélküli volt is, céljaiban és eszközeiben kapcsolódott az 1850-60-as évek más magyar történeti nagyelbeszéléseihez. Horváth Mihály és Szalay László politikatörténeti, illetve Toldy Ferenc irodalomtörténeti narratíváihoz hasonlóan Kautz is folytonosság megmutatására, korszakok kijelölésére, tendenciák kiemelésére törekedett, valamint felállította a meghatározó szerzők és szövegeik kánonját. Könyve egészével pedig azt igyekezett szemléltetni, hogy a nemzet történetéről számot lehet adni a gazdasági gondolkodás szempontjából is, sőt, ez annak meghatározó vetülete: a „nemzetgazdasági eszmekör” feldolgozása „összes állami és társadalmi fejlődésünk megértésének egyik kulcsát a kezünkbe adja”.²⁷

Miközben elvileg nemzetileg sajátos fejlődést tár fel, az elbeszélés során ugyanakkor Kautz önkéntelenül is utóbb és másutt felfedezett (jellemzően posztmerkantilista) törvények szerint ítéli meg a magyar eszmetörténetben megjelenő elméleti álláspontokat és az azokat érvényesítő politikai rendelkezéseket. Feltételezve, hogy a kereskedelem korlátozása, az árszabályozás vagy a nemesfémek felhalmozása „mindenütt és mindenkor” érvényes szabályszerűségeknek mondanak ellent, helyteleníti, hogy I. Béla „az áruk és jószágok értékét, és árát akarta, megállapítani, azt híván, hogy azt, a mi a dolgok természetes fejlődése és folyamata tiszteletbentartásával érhető el egyedül, – pusztá hatalomszóval s policziális szabványokkal lehet előidézni” (25).²⁸ Ugyanezért örvendezik viszont, amikor egy 13. századi törvényből sikerül kiolvasnia annak belátását, hogy „a jószágok ára az eladandó és veendő tárgyak sokasága vagy ritkasága (tehát a kereslet s kínálat közti viszony) által határozottatik el” (42). A magyar királyságban az „árucseré- és forgalomnak policziái beavatkozás alapján célbavett szabályozása” (25), az ércpénz „kényszerfolyama”, illetve a nemesérc kivitelének tiltása (36), a középkortól a 18. századig általános. Így amit Kautz a magyarországi gazdasági gondolkodás korai évszázadaiban felmutathatott, az vagy a vonatkozó eszmék „téviránya” (84), vagy teljes hiánya: „őseink e korbéli nézeteinek körében figyelemreméltóbb mozzanatokkal nem igen találkozunk. Így például sem az érték és a javak, sem az árak és forgalom, sem a tőke és a hitel, sem a munkabér és kamat-

²⁶ Erről európai és magyar összefüggésekben lásd: DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai–Universitas, Budapest, 2004, 19–55.

²⁷ KAUTZ: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története*, 9.

²⁸ Hasonló kelletlenséggel állapítja meg, hogy a Jagellók azért akarták a külföldi kereskedőkkel megfizettetni az áruk kivitelére kirott vámot, mert „nem ismer[ték] a nemzetgazdasági dolgok természetét” (Uo. 42), ahogy azt sem látták be, hogy „az új pénzeknek értékcsökkenése a régi jobb pénzekkel szemközt mindenütt és mindenkor természeteskép a javak árainak felszökttetésére hat” (Uo. 44).

láb, sem a jövedelem és a fogyasztás stb. felől világos s határozott fogalmaik, mint látszik, nem voltak” (88).

A magyar anyagra tehát különösen érvényesnek tetszik Say felvetése, miszerint fölösleges a tévedések történetét elmesélni.²⁹ Egy nemzeti metszetű tantörténetben azonban az elméleti igazság és a történeti fejlődés feszültsége más elbírálás alá esik, hiszen egy ilyen műnek más az ideológiai kerete, ezért más a narratív logikája is. Feladata nem az, hogy a történetet aktuálisan is érvényes elemeire redukálja, hanem hogy minél hosszabban és minél impozánsabban tálalja.

Kezdetek és eredetek

A korszak elmélettörténeti narratívái két mintát követtek: az egyik szerint a gazdasági gondolkodás érdemi története a 18. században kezdődik, midőn François Quesnay, Adam Smith és mások révén létrejön a gazdaságtan mint rendszeresen művelt, önálló tudomány; a másik modell visszanyúlt az antikvitásig, s a kultúrtörténet nagy szakaszai alapján korszakolta az azóta eltelt időt.³⁰ Német szintézisében Kautz az utóbbi sémát alkalmazta, s az ókori Kelettel indított. Jelezve továbbá, Goethe nyomán, hogy a tudománytörténet afféle „nagy fuga”, amelyben „az egyes népek hangja csak egymás után szólal meg”,³¹ a magyarokat a mű utolsó előtti szakaszában, a modern nemzetgazdaságtan megszületése után léptette fel. Magyar nyelvű és tárgyú munkájában viszont teljes történetüket be kellett mutatnia.

Az elbeszélés szerkezetére nézve ez azt eredményezi, hogy Kautz narratívájának tulajdonképpen két kezdete van, egy történeti és egy elméleti. A magyar gazdasági gondolkodás elméleti kezdete az 1790-es években érkezik el, amikor Berzeviczy Gergely és mások révén megjelennek benne a „Smithianismus némely elemei”.³² A történeti kezdetet viszont a 9. századra helyezi, s a honfoglalás utáni viszonyokat a vérszerződés mítoszából vezeti le:

„Sajátságos világosságot derít [...] őseink ezen korbéli közgazdasági felfogásmódjára egyrészt az Álmosali vérszerződésnek második pontjában 'quidquid boni per labores eorum acquirere possent, nemo eorum expertus fieret' kifejezésre jutott elv, mely jelesül a birtok- s földtulajdoni rendszernek lőn egyik alapjává”.³³

²⁹ Ezt Kautz német munkájában idézte is: vö. KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 24.

³⁰ Vö. MADARÁSZ: „Kautz Gyula”, 906.

³¹ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 20.

³² Uo. 163–164.

³³ Uo. 21.

A vérszerződés tehát nem más, mint a megszerzett-megtermelt javak elosztását szabályozó gazdaságpolitikai rendelkezés (a törzsek közös szerzeményeiből senkit sem lehet kirekeszteni), messze ható társadalomtörténeti következményekkel. Ebből fakadt ugyanis, hogy a letelepedéskor „nem az egyének, hanem a nemzetiségek kapták a földbirtokot”, s „közösen élvezék annak gyümölcseit”, illetve megengedi annak a feltételezését, hogy már a fejedelmek idejében létezett valamiféle közpénzrendszer („országos kincstár”), s a honfoglalók „egy rendezett álladalom külön finanziaális szükségei és érdekei felől meg valának győződve”.³⁴

A vérszerződés ilyen értelmezése azt is nyomatékossítja, hogy a nemzet eredete egybeesik a gazdasági gondolkodás megjelenésével, s később is kéz a kézben járt a politikai és alkotmányos fejlődéssel. Más szóval, ha a gazdasági eszmetörténet képes még mítoszi gyökereiben is értelmezni a magyar történelmet, akkor egyenrangú a többi történeti diszciplínával. Ez akkor is kulcsfontosságú Kautz számára, ha a vérszerződést, a vagyoneosztás szabályozásának sajátos példáját aligha tekinthette másnak, mint elméletileg téves felfogás kifejezésének, az elsőt a jövő számtalan további elhibázott (központi, kormányzati, adminisztratív) beavatkozása közül. Ezért tér át rögtön annak taglalására, hogy Szent István miként tesz kísérletet a „köztulajdonnak magán vagy egyéni tulajdonná alakítására”.³⁵ Ennek minősítése jól érzékelhetően azt szolgálja, hogy a történeti kezdet egyszersmind a (18. század végi) elméleti kezdet kulcskérdéseit is előrevetítse: „a munka, ipar és szorgalom a közösbirtok bilincseiből kiszabadított, s nemcsak az ingó, hanem az ingatlan dolgoknak is elismertetvén individuális tulajdoni természete, az eddigi nehézkes és megkötött gazdasági életfejlődés hasonlíthatatlanul élénkebbé változtattaték”. Innen nézve István király kimondatlanul is Széchenyi előképe: „belátta, hogy országának politikai és erkölcsi regenerációja csak úgy lehet teljes és eredményes, ha egyidejűleg a nemzet gazdasági viszonyai is helyesb alapra állíttatnak”.³⁶

Az, hogy Kautz a vérszerződéssel kezdje a magyar gazdasági gondolkodás történetét, nem a történeti iskola szemléletéből következett,³⁷ hanem inkább a 19. század középső harmadában született magyar történelmi nagyelbeszélések arra vonatkozó narratív repertoárjából, hogy miként beszélhető el a nemzeti történelem kezdete, és miben is áll ez a kezdet. A *Magyarország története* 1852-es első kötetében Szalay László az ősmagyar mitológiát jórészt elhagyja („a névtelen jegyző” számos lapjairól a ’ magyar nemzet’ szájról szájra adott ősi hagyományait nem olvasom le”), ám a vérszerződést megtartja, s megteszi „a nemzet’ alkotmánya”

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 22.

³⁶ Uo. 22.

³⁷ A német gazdasági gondolkodás kezdeteit illetően Roscher sem nagyon merészkedik túl a reformáción: vö. Wilhelm ROSCHER: *Geschichte der National-Oekonomik in Deutschland*. Oldenbourg, München, 1874, 32–219.

alapvetésének, vagyis a magyar jogtörténet nyitányának.³⁸ A *Magyarország történelme* 1860-ban megjelent első kötetében Horváth Mihály úgy igyekezett leválasztani a mítoszt a történettől, hogy elbeszélése kezdetét két különálló fejezetre osztotta: az egyik a magyarok „eredetéről és őskoráról” a „nemzeti mondák szerint”, a másik ugyanerről a „történelem nyomán” számolt be. E két párhuzamos kezdet közül az elsőt a képzelőerő, a másodikat a tudomány normái állították elő – a vérszerződés sajátosságát az adta, hogy valahol e kettő között foglalt helyet: „honi emlékeink” alapján van tudomásunk róla, de a „nemzeti alkotmány” „első alapköveként” egyszersmind „eleink szabadság- és rendszeretetének, józan értelmességének” a bizonyítékeként is szolgál.³⁹ Toldy Ferenc 1867-es *A magyar költészet története* című előadássorozatában a vérszerződés a „rég magyar hősmonda” kapcsán kerül szóba, vagyis valaha létezni vélt „történeti énekek” tárgyaként. Ezeknek ugyan „minden nyoma, sőt emlékezetök is kienyészett népünk öntudatából”, ám Toldy kétségtelennek veszi, hogy az „Álmos-mondakörben” kellett legyen az „Álmos választatását” elbeszélő, „hitregei színe” által „költőivé” tett éneknek.⁴⁰ Toldy *A magyar nemzeti irodalom története* (1851) és *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig* (1864–65) lapjain egyaránt ezt az elveszett szóbeli hősepikát (mint „őskori” hun-magyar költészetet) tette meg a magyar irodalom (elképzelte, de valóságos) eredetének, melyet a keresztény írásbeliséggel „a nemzeti irodalom első időszaka” követett.⁴¹ A mitikus eredet tehát rekonstruálhatatlan nyitány, amely úgy lesz mégis rekonstruálható, sőt, hipotetikus létében szükségszerű, ha a népköltészet romantikus értelmezését használjuk fel a jellemzésére. Toldy itt a „nemzeti ókorok” létrehozásán munkálkodó korszellemet követte, amely pontosan efféle „múltba vetített utópiák” révén igyekezett nemzetiesíteni a klasszikus ókor normatív funkcióját.⁴²

Szalayhoz, Horváthhoz és Toldyhoz hasonlóan a vérszerződés integrálásával Kautz is arra törekedett, hogy a mitikus *eredetből* intencionált és teleologikus, jövőbeli folyamatokat előrevetítő *kezdetet* formáljon.⁴³ Az így felhúzott grandiózus építményt, amelyben a magyarországi gazdasági gondolkodásnak is lett volna

³⁸ SZALAY László: *Magyarország' története*. Geibel Károly, Lipcse, 1852, 9–11.

³⁹ HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. Heckenast, Pest, 1860, 1–6, 6–18, 20–21.

⁴⁰ TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. Az ósidőktől Kisfaludy Sándorig*. 1867. Szépirodalmi, Budapest, 1987, 53, 57, 59–60.

⁴¹ Vö. TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. Példatárral*. 1851. Szépirodalmi, Budapest, 1987, 40–46; TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig rövid előadásban*. 1864–1865. Szépirodalmi, Budapest, 1987, 31–33.

⁴² Erről lásd: TAKÁTS József: *Nemzeti ókor*. In Uő: *Másik mitológia. Tanulmányok a 19. század magyar irodalmáról*. Ráció, Budapest, 2024, 29–40.

⁴³ Az „eredet” (*origin*) és a „kezdet” (*beginning*) ilyen értelmű megkülönböztetéséről: Edward W. SAID: *Beginnings. Intention and Method*. Columbia University Press, New York, 1985, XIII, 4–6.

(ahogy német nyelvű szintézisét Kautz maga is beosztotta) „ókorá”, „középkora” és „újkora”, aligha indokolhatta más, mint a nemzeti történetírás narratív modelljének a nyomása. Ebből adódott a strukturális kényszer, hogy Kautz-nak a fejlődés taglalását a lehető legkorábbi ponton kellett kezdenie, még akkor is, ha e történet elején alig történik valami. Miként ugyanis a középkori „naturálgazdaság” gyakorlatilag a 18. század végéig fennállt (s benne „mozdulatlan” maradt az ipar, fejletlen a hitelüzlet, passzív a kereskedelem), úgy „a nemzetgazdasági eszmekör is [...] lényegileg azon egy fejlődési stádiumban vesztegelt”.⁴⁴ Vagyis tulajdonképpen nincs története. Az időtáv túlnyújtását az elbeszélés tempója kompenzálja: a fejezetek egyre hosszabbak lesznek, azt érzékeltetve, hogy az idő a gondolkodástörténetben nem egyenletesen telik, hanem a releváns események szaporodásával egyre lassul.

A nemzetkarakter problémái

Ha a gazdaság fejlődéstörvényei általánosak, az egyes nemzeti történeteknek elvileg nem lehetnek egyedi jellegzetességei: „hazánk eszmefejlődése is lényegileg ugyanazon törvényeknek uralma alatt állott, mint a többi kulturai népeké” (595). Kautznak azonban (választott műfaja előfeltevéseiből adódóan) nem csupán azt kellett igazolnia, hogy a gazdasági gondolkodás része a nemzet szellemi örökségének, hanem fel kellett mutatni valamely sajátos magyar észjárást is:

„[...] valamint a közjogban és a politikában, a költészetben és a művészetekben tettük és teszszük, úgy a nemzetgazdaságban is, bírunk eredetét előhozni; mi is lévén hivatva és képesítve arra, hogy az emberi tudalom és igazság rendszereinek gyarapításához hozzájáruljunk, és azokban nemzeti és fajbeli jellemiünknek, élményeinknek és meggyőződéseinknek kifejezést kölcsönözzünk.”⁴⁵

Német szintézisének az Adam Smith utáni korral foglalkozó részében, mint utaltam rá, Kautz külön fejezetet szentelt a magyaroknak, más kelet-európai népek társaságában. A nemzeti sajátságosság problémáját ott igen elegánsan oldja meg. Eszerint ugyanis a magyar szinte a mintanemzete a történeti iskola módszertani elveinek: „semelyik másik nép sem vette inkább számításba a nemzeti, kulturális és történeti, egyszersmind pedig az erkölcsi és a politikai mozzanatot is államtudományi irodalmában, mint éppen a magyar”.⁴⁶ Ennél Kautz horizontján aligha

⁴⁴ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 17.

⁴⁵ Uo. 4.

⁴⁶ Uo. 539.

lehetséges kedvezőbb beállítás. A magyar történet teljes időtávjában viszont, ahol (a tudomány előtti) kezdeteket is fel kellett dolgoznia, nem csupán a fejlődés lassúsága ütközik ki, hanem az önálló eszmélkedés hiánya is: „közgazdasági nézetkörünkben alig mutathatni egy mozzanatra is, mely valami jelentős tudományos igazság vagy elv első felfödözése s kijelölésére mutatna, mely apáink e részbeli önálló, teremtő irányú felfogásának tanújelét képezné”.⁴⁷

Ennek magyarázataként Kautz politikai és földrajzi tényezőket sorakoztat fel: az ország gazdasági és szellemtörténeti szempontból egyaránt rossz helyen van, hiszen kívül esett az anyagi és eszmei forgalom (a 16–17. századtól különösen intenzívvé váló) kontinentális főirányain.⁴⁸ Ennél is súlyosabb gond, hogy maga a nemzetkarakter látszik ütközni a gazdaság egész logikájával. Abban ugyanis éppen „nemzeti jellemünk s világnézetünk némely tekintetben ferdesége” nyilvánul meg, hogy a magyarság „a kard és fegyverforgatást a fárasztó munkának és gazdálkodási erőfeszítésnek mindenkor elébe tette; az élet reális érdekeit s anyagi igényleteit sokszor meddő politikai eszmélődések és vitatkozások közepette szem elől veszté”.⁴⁹ Ennek köszönhetően a „minden iparosságnak és anyagi haladásnak főrugója”, vagyis „az igazi szerzési ösztön”,⁵⁰ még a 18. században sem nyert teret, s az annak megfelelő erények sem jelentek meg: „apáink a takarékoság erényét túlzott mértékben nem gyakorolták soha, s ép azért a középkorias szokás: sokat és tömegesen fogyasztani, valamint a vendégeskedés, a szerfeletti vendégszeretet, s a pompaúzás, állandó jelenség sociális történetünkben”.⁵¹ Ennélfogva a civilizáció archaikus és modern rendjének az ellentétében – az előbbiben korlátozott „a gazdasági érdekek és a gazdasági munka” presztízse, az utóbbit viszont éppen „a gazdagság megszerzése és élvezete” mozgatja⁵² – a magyar mentalitás kifejezetten a pre-modern szemlélet örököse.

Ahhoz tehát, hogy az egyetemes fejlődéshez illeszkedjen, a magyar karakternek önmagát kell megtagadnia. Kautz megkísérel a hiányból erényt kovácsolni, s a modern gazdasági eszmék némelyikének elutasítását a „káros idegen befolyásnak”⁵³ való ellenállás példájaként mutatja fel. Ezt különösen abban az időszakban teheti meg, amikor az idegen eszmék, nézete szerint, egyébként is elméleti tévedéseket – pl.

⁴⁷ Uo. 131.

⁴⁸ Uo. 49.

⁴⁹ Uo. 15. Kossovich is az Ázsiából magukkal hozott „szittyai eredeti sajátosságok”-kal magyarázza, hogy az „Árpád férfi ágából származó nemzeti királyok időszakában olly gyér nyomait tapasztaljuk a műipar és kereskedés élesztésére fordított figyelemnek”: KOSSOVICH: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon*, 35, 37.

⁵⁰ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 50.

⁵¹ Uo. 57.

⁵² Vö. MADARÁSZ: „Kautz Gyula”, 906.

⁵³ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 3.

„az osztrák financz-rendszer ferde elveit”⁵⁴ – közvetítettek és igyekeztek „hazai háztartásunkra” erőszakolni. Itt a nacionalizmus és a tudományos igazság támogatják egymást, s mindkettő szempontjából üdvözölhető, hogy eleink „sohasem engedtek maguk felett különös befolyást nyerni az amott [ti. az örökös tartományokban] uralkodott vastag mercantilismus- és cameralismusnak”.⁵⁵ II. József reformjai viszont, Kautz szemében, „okszerűbb (s már visszautasíthatlan) statusháztartás” irányába mutattak (104), ezért ezek „merev negatív”-ja legfeljebb azért igazolható, mert „politikai jogok élvezete helyett [kínáltak] anyagi javakat és kedvezményeket”.⁵⁶ Ebből viszont az is következik, hogy a nemzeti szuverenitás védelmét és az anyagi gyarapodást Kautz kénytelen egymás alternatívájaként tekinti:

„[...] a nemzet, midőn figyelmét majdnem kizárólag egy pontra, országos önállósága s politikai szabadságai biztosítására kényszerült irányítani, sem elég erővel, sem elég idővel nem rendelkezett, hogy egyszersmind nemzetgazdaságát is kellő virágzásra emelje, úgy hogy teljes joggal azt mondhatjuk, hogy Magyarország csak anyagi jólétének feláldozásával bírta állami existenciáját és alkotmányát megmenteni!”⁵⁷

Mindez természetesen csak akkor áll meg, ha a magyar nemzetkaraktert a nemesi nemzet attribútumainak feleltetjük meg, s annak „szabadságát” azonosítjuk az egész „nemzet” szabadságával.

Kautz és Toldy: tárgy, retorika, ideológia

Kautznak itt hasonló ideológiai és módszertani problémával kellett szembenéznie, mint Toldynak: egyaránt egy hagyományosan harciasként tipizált nemzet történetével foglalkoztak, amelynek az imagológiai besorolás szerint sem a gazdasághoz, sem a művelődéshez nincsen köze. Ennélfogva mindketten a *vindikáció* feladatát vállalták, vagyis azt igyekeztek bizonyítani, hogy a múlt magyar szellemi teljesítményei kiállják a nemzetközi összehasonlítás próbáját.⁵⁸ Toldy nagyon hangsúlyosan van jelen Kautz könyvében: nem kevesebb, mint harmincöt alkalommal idézi; egy ízben pedig „irodalmunk geniális történésze”-ként hivatkozik rá.⁵⁹ Jellemző az is, hogy a nemzet szellemi örökségének a képviselőjére való

⁵⁴ Uo. 48.

⁵⁵ Uo. 131.

⁵⁶ Uo. 115.

⁵⁷ Uo. 78–79.

⁵⁸ Erről Toldy kapcsán lásd: DÁVIDHÁZI: *Egy nemzeti tudomány születése*, 167–204.

⁵⁹ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 81.

felhatalmazottság jelölőjeként Kautz átveszi Toldy eredetközösségi retorikáját: a honfoglalókról ő is, mint „apáink”-ról beszél.⁶⁰

Az ideológiai és retorikai átfedések mellett kutatásaik tárgya is érintkezett. Kautz művét „hazai cultur-históriánk és tudományos irodalomtörténetünk kiegészítésére” szánta,⁶¹ s saját területét azért is láthatta összeegyeztethetőnek Toldyéval, mert kettejük irodalom-fogalma sem volt teljesen idegen. Kautz mindig „irodalomként” (*Literatur*) utal a gazdaságelméleti művek összességére, ahogy Toldy szintén az írott művek – a képzelőerő alkotásainál tágabban felfogott – összességét vizsgálta. A teológia, a matematika vagy a biológia mellett számon tartotta a gazdaságtan művelőit is, s nem is csupán a történet korábbi szakaszaiban: Dessewffy Emil az 1840-es években közzétett írásainak külön fejezetet szentelt.⁶²

A közös apologetikus szándék és egymást részben átfedő anyaguk mellett Kautz kronológiailag is igyekezett szinkronizálni kettejük narratíváját. Ahogy Toldy, mint idézi, az „első virágzás időszakának” tekintette „a mohácsi vésznapi s a szathmári béke közt fekvő 185 évet”, úgy ő is itt leli föl „hazai szakirodalmunk első zsengeit”, többek közt Apáczai Csere Jánosnál.⁶³ Toldy 1772-re helyezi a „második virágzás” nyitányát, Kautznál valamivel később, 1790-ben indul „az önállóbb közgazdasági irodalom tulajdonképi kezdeményi korszaka”,⁶⁴ midőn „theóriánk helyesbbé, elvek és igazságok tekintetében gazdagabbá” válik.⁶⁵ Ezt a fejleményt összeköti a „nemzeti irodalom” – amelybe hangsúlyozottan beleérti mind a tudományt, mind a költészetet – „örvendetes erősbödése”-vel.⁶⁶ Az „ébredező nemzetiségi érzület” tanújelének veszi a gazdasági szaksajtó ekkori megszületését is, még akkor is ha (s itt megint Toldyra hivatkozik) az németül vagy latinul íródott, mivel „működésök iránya” ennek ellenére „kifejezetten nemzeti” volt.⁶⁷

A teleologikus narratívák lényegi mozzanatai, a virágzás és a hanyatlás időszakai tehát jobbra összehangolhatóknak mutatkoztak, ám míg Toldy két virágkört is felmutathatott, Kautz az 1790-ben kezdődött megelőzően nem számolhatott másikkal: „státusháztartásunk egész a legújabb időkig felette primitív és tökéletlen maradt”.⁶⁸ Ebből a végül bekövetkező fejlődés (Toldyra kevésbé jellemző) túldimenzionálása is következett. A korábbi pangás ellensúlyozására ugyanis Kautz

⁶⁰ DÁVIDHÁZI: *Egy nemzeti tudomány születése*, 129–147.

⁶¹ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, vii.

⁶² TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időktől a jelen korig rövid előadásban. 1864–1865*, 313–314.

⁶³ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 58.

⁶⁴ Uo. 148.

⁶⁵ Uo. 236.

⁶⁶ Uo. 142–43.

⁶⁷ Uo. 224.

⁶⁸ Uo. 68.

hangsúlyozza, hogy ekkor viszont a szinte a semmiből érkező (illetve a fiziokratizmus fázisát kihagyva rögtön a posztmerkantilizmusnál meginduló) fejlődés olyan mérvű volt, hogy „nálunk” némely gazdaságtani „elv vagy igazság” a nagy nemzetekkel egyidőben, „sőt azokat még meg is előzve derítettett fel”.⁶⁹ Berzeviczy Gergely korszakos jelentőségének – a „szabad forgalom” Smith-féle felfogását alkalmazó meglátásai „még a mai tudomány színvonalán is figyelemre méltók”⁷⁰ – a kiemelése mellett Kautz annak megállapítását sem érzi túlzónak, hogy Skerletz Miklós főispán az 1790-91-es országgyűlés kereskedelmi választmány számára írott dolgozatában „Malthust meg Sayt a productió és consumtio szükséges súlyegyenéről felállított tan tekintetében megelőzte”, illetve „a csak huszonöt évvel később fellépett angol szellemóriásnak Ricardónak előhírnökeként kimondá”,⁷¹ hogy a világ pénzforgalmában az apály és a dagály mindig kiegyenlíti egymást.

Széttartó befejezések

Toldy 1864–65-ben megjelent irodalomtörténete 1849-ig jut el, s itt az elbeszélés, mondhatni, tragikus véget ér:

„Így folytak az irodalom dolgai, midőn 1848-ban a nagy fordulat beállott. A nemzet egész figyelmét az ország sorsa kötvén le, rögtön megszűnt minden tudományos és költői tevékenység. [...] az oly szépen virágzott irodalom helyét pusztaság lepte el és síri csend [...] a szellemi élet legnagyobb és legjelesb tényezői elvesztek, vagy távol, vagy elvonulva zsidbadoztak.”

A korszak apokaliptikus félelmeinek a légkörébe visszahelyezkedve, az utolsó mondat azt a hipotetikus-tényellenes lehetőséget veti föl, hogy a magyar irodalom nem is támad fel a forradalom nyomán támadt zűrzavarból és a bukás által hátrahagyott romokból:

„Így végződött azon hetvenhét évet átélt dicső kor, mely Bessenyei által megindítva hosszú, kitűró és szerencsés fáradozások után oly irodalmat teremtett, mely ha a Gondviselés végtelen kegye annak feléledését nem engedte volna is meg, a magyarnak a mívelt nemzetek sorában nem dísztelen helyet vívott ki.”⁷²

⁶⁹ Uo. 4.

⁷⁰ Uo. 214.

⁷¹ Uo. 168–9.

⁷² TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig*, 408.

A zárlatban tehát Toldy a vindikáció különleges, nekrológ-jellegű változatával szolgál: ha ezen a ponton csakugyan véget ért a magyar irodalom története, még így is teljesítette küldetését.⁷³ Ennek retorikai szerepe nem is annak lebegtetése, hogy a magyar irodalom vajon csakugyan újjáéledt-e halottaiból (olvasói 1865-ben már tudhatták, hogy igen), hanem annak sugalmazása, hogy a pusztulás lehetősége sohasem zárható ki, még látszólag viruló állapotok közepette sem. Ezt jelzi önmagában az is, hogy az 1849-ben lezáruló időszak jellege szerint maga is „feléledés” volt, mégpedig a 16–17. századi első virágkor utáni összeomlásból. Toldy történetének zárlata tehát arra figyelmeztet, hogy a kulturális fejlődés nem vehető magától értetődőnek, s ahogy a múltban, úgy a jövőben is fennáll a hanyatlás veszélye – akár úgy, hogy nem magyarul vagy nem nemzeti szellemben művelik (amint ez a 18. században történt), akár úgy, hogy nem az egyetemes esztétikai mércék jegyében zajlik.

Abba, hogy Toldy rendkívül bizonytalan ponton, a pusztulás peremén zárja le elbeszélését, az is belejátszhatott, hogy éppen ez utóbbival kapcsolatban támadtak kétségei. Már az 1840-es évektől hanyatlást észrevételezett, s úgy vélte, hogy a népiesség „kultuszának” is betudhatóan „a tiszta szépnak előállítása” a háttérbe szorult, a klasszikus „formaszigor” helyébe „pongyolaság” lépett.⁷⁴ A történetvektora tehát Toldy szerint 1848-ban már a politikai-katonai felfordulástól függetlenül is alapvetően negatív volt, ezt pedig csak tovább erősítették a történet és annak elbeszélése között eltelt idő fejleményei, nevezetesen a haszonelvű és a szellemi értékeknek az 1850-es évek elejétől nyilvános vitákban kirobbanó konfliktusa. Ezek apropója éppen az a dilemma volt, hogy az 1849-es összeomlás után a nemzetnek milyen irányt kell venni a talpra álláshoz: az ország szűkös forrásait vajon a *produktív* („élethasznos”) vagy az *improduktív* (a „szellem fényűzése” körébe sorolható) tudásterületek, vagyis a „realista” (gazdasági, matematikai, műszaki) vagy az „idealista” (történeti-filológiai) tudományok művelésére kell-e fordítania? Ezekben a vitákban Toldy rendkívül aktív szerepet játszott. Az „anyag barátai” ellen intézett szenvedélyes (gyakran kétségbeesett) kirohanásokban adott hangot félelmeinek, mivel a korszak „materializmusát” a humanista *Bildung*-eszményt alapjaiban veszélyeztető fejleményként érzekelte. Vagyis már nem csupán a klasszikus esztétikai mércék elhalványodásáról, hanem szinte a kultúra egész alapzatának az erodálódásáról volt szó.⁷⁵

A realizmus-vitákban élesen szembeállított két területet Toldy nem tekintette egymást kizárónak. Nem látott benne retorikai szentségtörést, hogy a magyar

⁷³ E szakasz (és általában Toldy a fejlődéssel kapcsolatos nézeteinek) a módszertani, teológiai és politikai szempontú elemzését lásd: DÁVIDHÁZI: *Egy nemzeti tudomány*, 669–815.

⁷⁴ TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig*, 356–357.

⁷⁵ Ezekről a vitákról lásd: HITES Sándor: „A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről.” *Irodalomtörténet*, 97. évf., 2016/3, 263–299.

ókor nyelvállapotát finánciális metaforával jellemezze, megállapítva, hogy a honfoglalók nyelve mint „becses alaptőkéjét hozta magával” a szótöveket a vándorlás korából.⁷⁶ A kiegyezés évében tartott előadásában Géza fejedelem jelentőségét majd abban ragadja meg, hogy midőn „a zsákmánylás helyett a földmívelést és kereskedelmet mozdította elő”, nemcsak „a vagyonosodásnak” nyitott „új és belső forrásokat”, hanem egyúttal „az európai míveltség” beáramlása előtt is „megtör[t]e az ösvény”-t.⁷⁷ Jellemző azonban, hogy Kossovich ipar- és kereskedelem-történetének kiadásához fűzött akadémiai titoknoki előszavában ugyan elismeri a gazdaság hatását a nemzet erkölcsi és értelmi kifejlődésére, de rögtön hozzáteszi azt is, hogy „nehezebb megfejtésű kérdés, mekkora részt kelljen a míveltségi állapotból a műipar és kereskedésnek tulajdonítani, mert olly sokfélék ezen kifejlődés okai és forrásai, egymást kölcsönösen föltévők és egymásra visszahatók, hogy gyakran ugyanazon állapot ok is és okozat”.⁷⁸ Vagyis Toldy már 1842-ben ódzkodott attól, hogy gazdaság és kultúra között egyirányú hatásviszonyt tételezzen. Ezzel függött össze, hogy a hanyatlás jeleként értékelte, hogy a századközép magyar irodalma – „versenyhársai”, vagyis a tudomány és a politika, szorítására – „felvette magába az élet gyakorlati irányait”, s a társadalmi-gazdasági kérdések ingoványa felé fordult. Ennek emblemikus példája, mint Toldy a Védogyleti mozgalom kapcsán borzadva észlelte, hogy „a nemzeti ipar” problematikája „nemcsak mint érzés, hanem már mint tárgy” jelent meg a korszak költészetében.⁷⁹

Ami Toldy szemében az anyagi haszonkeresés indokolhatatlan túlterjeszkedésének hatott, Kautz szemében örömteli fejleményként tűnt föl: műve zárlatában elégtétellel nyugtázza, hogy „praktikus törekvéseink” immár a „politikai és kulturai eszmevilágunknak” is „jelentékeny mozgó rugóivá” lettek”.⁸⁰ Amikor Kautz általános érvénnyel méltatja a magyarságnak „a gyakorlatiaságot és pozitívítást” szem előtt tartó, „valárdabb észjárását”,⁸¹ szóhasználatát – a *valárd* Erdélyi János

⁷⁶ TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. Példatárral*, 33–34.

⁷⁷ TOLDY: *A magyar költészet története*, 25.

⁷⁸ SCHEDEL Ferenc: Előszó: In KOSSOVICH: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon*, XV.

⁷⁹ TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégibb időktől a jelen korig*, 355–358. A Védogylet körüli gazdasági propagandaköltészetről: S. LACZKÓ András: *Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország. Költészet és gazdaság a 18–19. századi magyar irodalomban*. Reciti, Budapest, 2024, 185–274.

⁸⁰ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 585.

⁸¹ Ezzel magyarázza, hogy „soha sem bírtak körünkben érvényre emelkedni közgazdasági rajongárok utópisztikus elvei” (Uo., 588.) Utóbbiak alatt a szocialista elméleteket értette, melyekben a nemzetgazdaságtan alapigazságai elleni megalapozatlan és veszélyes támadást látott. Német könyve zárófejezeteit ezek cáfolatának (s egy nem kapitalista vagy nem polgári-liberális jövő rémképének elhessegetésére) szentelte (Uo., 546–582.)

1850-es évekbeli szóalkotása⁸² – pontosan arra a diskurzusra utal, amely a „realismus” jegyében sürgette a nemzeti-társadalmi lét materiális vetületeinek a fejlesztését. Ezt az elvárás vetíti vissza a múltba, amikor II. Géza és Imre királyok intézkedéseit azért üdvözli, mert „a nemzetnek ipartól és üzlettől idegenkedésével szemközt, egyik-másik irányban realizztikus világnézetnek törtek útát honunkban”.⁸³ Jellemző adalék, hogy az „idealista” és a „realista” értékrend konfliktusára nézve Toldy és Kautz személyes pályája is kereszteződött. Toldy ugyanis éppen abban az 1846-ban alapított, József nádorról elnevezett pesti Ipartanodában látta annak egyik tünetét, hogy a műszaki vagy gazdasági szakértelem társadalmi megítélése immár az „állatot emberré emelő”, de „nem közvetlen hasznú” (vagyis saját finanszírozását előteremteni nem képes) humaniorák fölé kerekedik, amely intézményben Kautz 1858-tól jogot és közgazgatástant oktatott.⁸⁴

Az egyetemes és a nemzetileg érvényes esztétikai megítélés kettőssége Toldynál megfeleltethető annak a feszültségnek, amely Kautz esetében a gazdaság tudományos igazsága és historikus praxisa között áll fent. Műveik egyik lényegi különbsége ennek a viszonynak az eltérő történeti megítélése: míg Toldy szemében a kettő szétartóvá lett, Kautznál egyre inkább összeért. Ezért zárhatja beszámolóját (akárcsak Horváth a magyar ipartörténetről szóló munkáját) eksztatikusan optimista látomással. A gazdasági eszmék magyarországi története általánosan emelkedő pályát mutat, mivel képes volt önkorrekcióra:

„[...] a kezdeményekben természetes hézagok, tévelyek, az idő folyamában mindig jobban pótoltnak s rectificáltak; szóval a tökélyesbülés és haladás elve e téren is, dacára időnkénti visszaesések vagy fejlődési szüneteléseknek, mindjobban emelkedik érvényre és hatályosságra”.⁸⁵

Toldyéval ellentétben Kautz elbeszélése boldog befejezést kap, hiszen egyszerre tudósíthat az egyetemes mérce eléréséről és a nemzeti jegyek megtartásáról.⁸⁶ Ennek révén immár megoldódik a 18. század fő dilemmája, vagyis a politikai szabadság és a gazdasági jólét (állítólagos) konfliktusa: „hazánk legfőbb javai, országos

⁸² Vö. DÁVIDHÁZI: „Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében.” *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88.évf., 1984/1, 9–10.

⁸³ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 27.

⁸⁴ Erről lásd: HITES Sándor: Az irodalomtörténetesek mőresre tanítása 1846-ban. In JENEY Éva, KÁLMÁN C. György (szerk.): *„Inkább figyeld talán az irodalmat”. Írások Veres András 70. születésnapjára*. Reciti, Budapest, 2015, 49–52.

⁸⁵ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 585.

⁸⁶ „számos intézmény, elv vagy feladvány a mi státuszgazdasági tudalmunkban más alakban jelentkezik, sajátzerű jelleget visel. (...) ez által nemzeti géniuszunk külön alkotási erejében nyilatkozik”, KAUTZ: *A nemzetgazdasági eszmék*, 598.

önállóságunk, alkotmányunk és nemzeti szabadságaink áruba bocsátásának, anyagi előnyökérti cserébe adásának veszélyétől megóva maradtunk”.⁸⁷ A vindikáció szintén fényes igazolást nyer: a magyar gazdasági gondolkodás mint „önjogu nemzet-factor” immár a „státusgazdasági eszmék oly széles körzetét, oly bőséget és rendszerességét” mutatja föl, amely a „hangadó” népek „fejlődéspolcára” emeli, s miközben a „skyt-altáji embertörzs” képviselőjeként a latin és germán „néptörzsekkel” verseng a kiválóságban, a szlávokat már felül is múlta.⁸⁸

Elmúlt jövők és a „két tudomány”-vita

A történelemelmélet szempontjából felvethető, hogy a kezdet és a befejezés egyaránt „anomália” a történetírásban, hiszen az előzmények és következmények végtelen egymásutánjában a *történetnek* tulajdonképpen csak közepe lehet – ez ugyanakkor csak még jelentéstelibbé teszi az *elbeszélés* kezdetének és végének a megformálását, különösen hogy ennek repertoárja jellemző változatokat mutat az egyes nemzeti történetírásokban.⁸⁹

Toldy és Kautz példája megmutat valamennyit a 19. századi magyar historiográfia vonatkozó problémáiból. Elbeszéléseik legtöbb strukturális és ideológiai vonása megegyezik: mindketten elméleti definíciókat (mi az irodalomtörténet, mi a gazdasági elmélettörténet) helyeznek narratíváik elé, s a történetet magát egyaránt a mítoszi eredet kezdetté formálásával indítják, majd egyazon vindikációs szándéktól hajtva futtatják ki a modern jövőbe. Szemléletük különbségét a befejezés ugratja ki. Mint a bibliai minta, s annak az irodalmi és a mindennapi fikcióalkotásra gyakorolt hatása kapcsán rámutattak, a befejezés feladata abban áll, hogy visszamenőleg összhangot teremtsen az elbeszélés eseményei között.⁹⁰ Toldy és Kautz egyaránt nyitott végű narratívát hoztak létre, de eltérő céllal: az előbbi lebegtetett apokalipszise utólagos feszültséget visz az egész történetbe; az utóbbi esetben a kései apoteózis funkciója az, hogy jóváírja a sok évszázados késlekedést és tévutakat. A legbiztatóbb, amit Toldy mondani tud, hogy a fejlődés már elérte, amire hivatott volt; Kautz megváltás-történetének legdicőségesebb részei még csak most következnek.

⁸⁷ KAUTZ: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*, 586.

⁸⁸ Uo. 588–89.

⁸⁹ A drámai és az epikus, az eseménytörténeti és a strukturális feltételeket szemlélő nyitány, a panorámakép és a „függönyfelvonó prológos” változatairól a 19. század francia, német és ír történetírásban: Joep LEERSEN: *Setting the scene for national history*. In: *Nationalizing the Past*, 71–85.

⁹⁰ Vö. Frank KERMODE: *The Sense of an Ending*. Oxford University Press, Oxford, 1967.

Toldy és Kautz a szellemi fejlődés két különböző (bár végig érintkező) szálát mutatták be. S még ha Toldy be is épített gazdaságtani műveket a nemzeti irodalom történetébe, s még ha Kautz saját területét a művelődéstörténet részeként fogta is fel, zárataik összehangolhatatlansága tárgyuk összeférhetetlenségére mutatott. Az anyagi és a szellemi értékek elsőbbségéről szóló korabeli vitákkal a háttérben történeteik ellentétes tendenciák kinyilvánítóivá lettek; ami az egyiknek jó, a másiknak rossz. A nemzetépítés prioritásainak konfliktusa mellett szemléleti különbségeik elhelyezhetők a modern tudásfogalom belső feszültségeinek a kontextusában is. A hasznos és a nem hasznos, az alapvető és a járulékos tudásterületek (illetve a nekik tulajdonított politikai, erkölcsi és gazdasági prioritás) között az 1850-es évektől fellángoló viszály sokban megelőlegezte a 20. század (maig tartó) „két tudomány”-vitáinak pozícióit és érveit.⁹¹

Mind Toldy, mind Kautz tudatában voltak annak, hogy kommercializálódó társadalom számára írnak, de míg ez Toldy szemében veszélyeztetette, Kautz számára legitimálta saját tevékenységét, illetve azt, amit tudósként képviselt. Általános érvénnyel is felvethető, hogy a magyar irodalomtörténet-írásnak (Toldy személyében) már létrejöttékor szembe kellett néznie a társadalmi hasznosság kívánalmával, s azzal is, hogy az általa forgalmazott tudás mennyiben tekinthető tudományosnak egyáltalán. Az ideológiai, módszertani és társadalmi önigazolás kényszere, illetve a fenyegetettség és a jövőtlenség érzete eredendően része volt e diszciplína modern formájának, illetve annak a politikai mezőnek, amelyben érvényesülni igyekezhetett. Az, hogy az irodalomtudománynak igazolnia kell a maga hasznosságát, a polgári társadalom kiépüléséből, s a politikai és gazdasági liberalizmus eszméinek térnyeréséből következett. Kautz tudományterülete pontosan ezeket az eszméket képviselte, mégpedig egy olyan teleológia jegyében, amely szerint a modern kereskedő társadalom (más szóval, a kapitalizmus) s a piaci szabadság eljövetele jelenti a történelem végcélját.⁹² Kautz művének tanulsága szerint a magyar nemzet ide éppen azért érkezhett meg, ha némileg

⁹¹ A vitának 1959-ben a fizikus és regényíró C. P. Snow adott nevet, szembeállítva a természettudomány (racionalitás, objektivitás, modernitás, demokratizmus) és a bölcsészettudomány (irrationalitás, szubjektivitás, modernitás-ellenesség, elitizmus) jellemzőit. A vitáról lásd a téma ezredfordulói aktualitását érzékelve Snow előadását újra megjelentető Stefan COLLINI alapos előszavát itt: Charles Percy SNOW: *The Two Cultures*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998, VII–LXX.

⁹² A felvilágosodás idején kidolgozott (Smith által is alkalmazott) négylépcsős séma szerint az emberiség történetében a gyűjtögetésre-vadászatra, állattenyésztésre, mezőgazdaságra, illetve kereskedelemre alapuló társadalmak szabott rendben követik egymást (vö. Istvan HONT: *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. Harvard University Press, Cambridge, 2005, 190–193, 364–388). Ez a séma egészül ki Kautznál azzal, hogy a „helyes fejlődés-irány” szerint a kereskedő államnak majdan „ipar-állammá” kell válnia: KAUTZ: *A nemzetgazdasági eszmék*, 154.

késve is, mert feladta az anyagi gyarapodás iránti korábbi közönyét. Amikor majd az 1890-es években az Osztrák-Magyar Bank kormányzójaként Kautz levevényeli a Monarchia átfogó monetáris reformját, s az aranyalap bevezetésével beiktatja hazáját a pénzügyileg legfejlettebb nemzetek közösségébe,⁹³ ezt, a magyar gazdasági gondolkodás történetéről általa adott képet is meghatározó folyamatot láthatta beteljesülni. Ez a jövő sem bizonyult ugyanakkor végérvényesnek. Élete végén Kautz még szembesülhetett az így elért hamis magabiztosság politikai következményeivel is: 1907-ben, egyik utolsó tanulmányában, okkal látta úgy, hogy a magyar „birodalmi gondolat” felébredése kockára teszi mindazt, amit e fejlődés időlegesen nyújthatott.⁹⁴

⁹³ Vö. BEKKER: „Kautz Gyula élete és munkássága”, 85.

⁹⁴ Vö. KAUTZ: „Magyar imperializmus és hegemonia.” *Budapesti Szemle*, 129. évf., 1907/372, 161–185.